

Η άγαμη μητέρα στην Ελλάδα: κοινωνική προκατάληψη ή δομική μεταλλαγή της οικογένειας;*

Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα**

*«Η παράνομη μητρότητα είναι μια προκατάληψη,
ένα κοινωνικό στίγμα τόσο τρομερό,
που πολλές μητέρες προτιμούν την αυτοκτονία
ή την παιδοκτονία από το να γίνουν άγαμες μητέρες,
δηλαδή καμιά ποινική συνέπεια δεν θα τις έκανε
να μη θυσιάσουν και το παιδί τους ακόμα...»*

Simon de Beauvoir (1949)

Εισαγωγή

Αυτό το απόσπασμα από το βιβλίο της Simon de Beauvoir «Το Δεύτερο Φύλο» δείχνει ότι τίποτε ακόμα, εκείνη την εποχή, δεν προμήνυε ότι στην εποχή μας γυναίκες εξελιγμένες, με πλήρη διανοητική υγεία, θα ήταν όλο και περισσότερες που θα διάλεγαν αυτόν το ρόλο, που εδώ και λιγότερο από τριάντα χρόνια αντιπροσώπευε τη χειρότερη ατυχία.

---

* Ανακοίνωση στο Β' Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας. Ρέθυμνο 18-20/5/1990.

** Λέκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Η άγαμη μητέρα, μια νέα μορφή οικογένειας (μονογονεϊκή), εμφανίζεται πολύ πιο συχνά στις ΗΠΑ, στη Σκανδιναβία, στη Γαλλία και αλλού απ' ό,τι την περασμένη δεκαετία. Περιλαμβάνεται στα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα που παρατηρούνται σήμερα στις αναπτυγμένες κοινωνίες σχετικά με την εξέλιξη των ηθών και τις μεταβολές της οικογενειακής δομής¹.

Στο επίπεδο της εξάλειψης κάθε μορφής κοινωνικού στίγματος, της ανοχής και της αποδοχής αυτής της κοινωνικής ομάδας, η Ελλάδα παραμένει κατά πολύ πίσω από αυτά που εφαρμόζονται στις Σκανδιναβικές χώρες και στην Αμερική, όπου δε μιλούν πλέον για παράνομη γέννηση υποτιμητικά, αλλά για μια γέννηση έξω από τις νόμιμες διαδικασίες του γάμου. Στη Γαλλία η βελτίωση της νομικής κάλυψης των άγαμων μητέρων δε γνώρισε παρά μόνο δύο σημαντικές περιόδους: α) στις αρχές του αιώνα όπου συνειδητοποιήθηκε τελικά η ανάγκη να αντιμετωπιστούν διαφορετικά απ' ό,τι σαν περιθωριακά άτομα και τους παραχω-

Πίνακας Ι

Σύνολο Ελλάδος				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	125.724	123.628	2.096	1,6
1985	116.481	114.384	2.097	1,8
1986	112.810	110.754	1.056	1,8
1987	106.392	104.169	2.223	2,0
1988	107.505	105.286	2.219	2,0
Πρωτεύουσα				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	39.997	39.210	787	1,9
1985	37.027	36.233	794	2,1
1986	35.498	34.775	723	2,0
1987	32.691	31.895	796	2,4
1988	33.051	32.279	772	2,3

Πηγή: ΕΣΥΕ (1990), Δ/ση φυσ. κίνησης πληθυσμού, Μάης 1990.

Πίνακας II

Αστικές περιοχές				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	82.216	80.614	1.602	1,9
1985	76.000	74.406	1.594	1,7
1986	73.108	71.574	1.534	2,1
1987	68.566	66.920	1.646	2,4
1988	70.171	68.543	1.628	2,3
Ημιαστικές περιοχές				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	13.298	13.096	202	1,5
1985	12.914	12.690	224	1,7
1986	12.610	12.415	195	1,5
1987	12.361	12.123	238	1,9
1988	12.367	12.131	236	1,9
Περιοχές αγροτικές				
	Σύνολο Γενν.	Νόμιμα	Εξώγαμα	%
1984	29.968	29.692	276	0,9
1985	27.411	27.152	259	0,9
1986	26.920	26.618	302	1,1
1987	25.343	25.032	311	1,3
1988	24.817	24.415	332	1,3

Πηγή: ΕΣΥΕ (1990), Δ/νση φυσ. κίνησης πληθυσμού, Μάης 1990. Παραστατική επεξεργασία από Α.-Β. Ρήγα.

ρήθηκαν διάφορα μέτρα κοινωνικής βοήθειας και β) το 1970 όπου το Γαλλικό Κράτος επισημοποιεί την απόφαση να καταργηθεί η ταπεινωτική επωνυμία «άγαμη μητέρα»².

Το ποσοστό γεννήσεων «φυσικών» παιδιών στην Ελλάδα δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό σε σχέση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Παραμένουν επίσης σχεδόν καθηλωμένες στα ίδια επίπεδα στις αστικές, στις ημιαστικές και στις αγροτικές περιοχές

της χώρας (πίνακας I, II, III, για τα έτη 1984-1988. Τελευταία στοιχεία περιοχής της πρωτεύουσας σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ελλάδα).

Αν συγκρίνουμε τα ποσοστά της εκτός γάμου γεννητικότητας της Ελλάδας με τα αντίστοιχα ποσοστά της Ευρώπης, παρατηρούμε ότι στις ευρωπαϊκές χώρες οι εκτός γάμου γεννήσεις καταλαμβάνουν ένα σημαντικό ποσοστό του συνόλου των γεννήσεων που αυξάνεται συνεχώς (Eurostat 1989) (πίνακας IV).

Σ' αυτόν τον πίνακα παρατηρούμε ότι το φαινόμενο των γεννήσεων εκτός γάμου αντιπροσωπεύει στη Σουηδία –χώρα πολύ φιλελεύθερη στο επίπεδο των ηθών– περισσότερο από 46% περίπου του συνόλου των γεννήσεων. Παράλληλα, σ' αυτήν τη χώρα, σύμφωνα με διεθνή στατιστικά στοιχεία, παρατηρείται ταχεία μείωση του αριθμού των γάμων, της διάρκειάς τους και άνοδος του αριθμού διαζυγίων, γεγονότα που αποκαλύπτουν μια καινούργια σύνθεση του οικογενειακού προτύπου. Στη Γαλλία, αντίθετα, η κατάσταση εμφανίζεται πολύ διαφορετική, ακόμη και αν έπειτα από μια περίοδο αξιοσημείωτα υψηλού αριθμού άγαμων μητέρων υφίσταται μια κάποια στασιμότητα στη γονιμότητα, όπως παρατηρούν γάλλοι ερευνητές³.

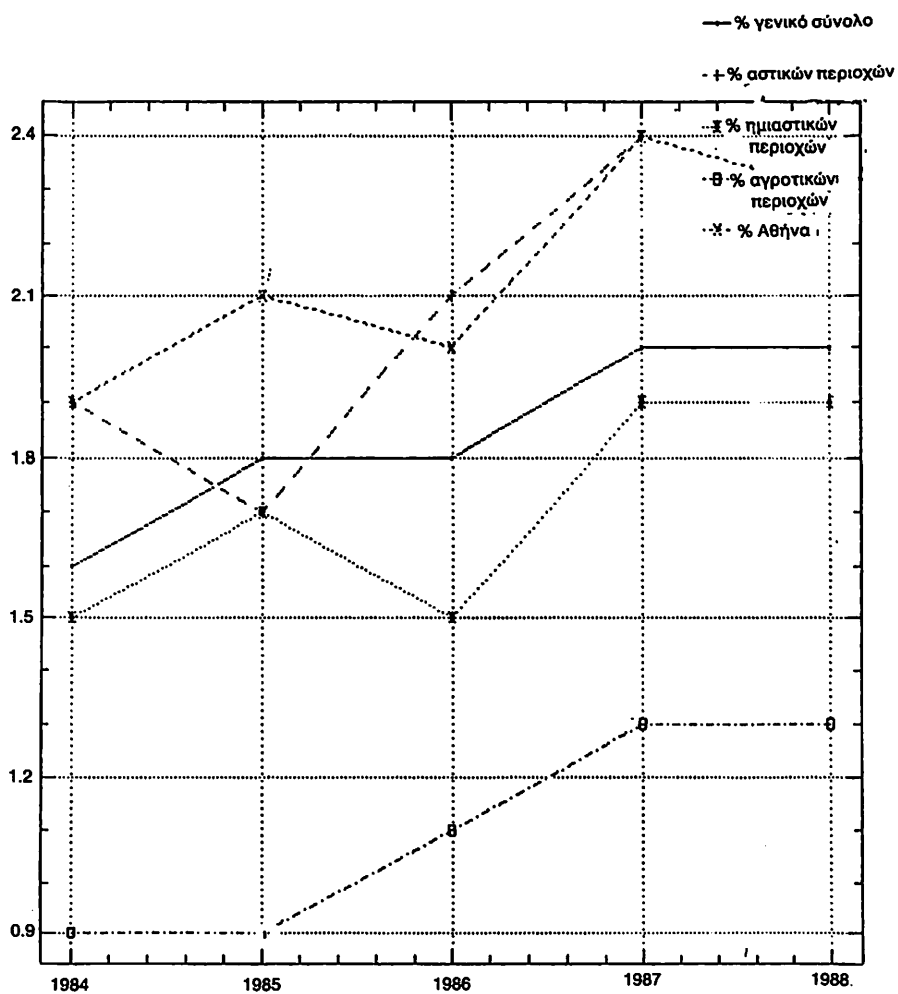
Στατιστικές μελέτες του Υπουργείου Κοινωνικών Υποθέσεων της Γαλλίας διαπιστώνουν ότι ο αριθμός των γυναικών που τους έχει δοθεί το «επίδομα ορφανού»⁴ έχει αυξηθεί από το 1971, άλλος ένας δείκτης που έρχεται να δείξει ότι στη Γαλλία, όπως και στις σκανδιναβικές χώρες, το φαινόμενο των γεννήσεων εκτός γάμου τείνει να διευρύνεται, σε μια περίοδο όπου η διάδοση και η νομοθεσία των μέσων αντισύλληψης και άμβλωσης θα έπρεπε, σύμφωνα με κάθε λογική, να δείχνει το ποσοστό των παράνομων γεννήσεων να ακολουθεί την ίδια φθίνουσα καμπύλη με τη συνολική γεννητικότητα αυτών των ίδιων χωρών.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η μελέτη αυτών των «αριθμητικών δεδομένων» διαφόρων προελεύσεων ωθεί τώρα τους ερευνητές διαφόρων χωρών να θέλουν να μελετήσουν το αίτιο αυτού του φαινομένου τόσο για να προσπαθήσουν να αναλύσουν τα αποτελέσματά του όσο και για να προβλέψουν ενδεχομένως τις επιπτώσεις του, μακροπρόθεσμα, αναφορικά με το μέλλον του γάμου και της οικογένειας⁵.

Θα περιμέναμε μια αντίστοιχη αύξηση και στην ελληνική κοινωνία, διότι τα τελευταία χρόνια οι ελεύθερες σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων έχουν αυξηθεί, οι κοινωνικοοικονομικές δομές της χώρας μας βελτιώνονται και η τάση του πληθυσμού για αστικοποίηση μεγαλώνει.

Πίνακας III

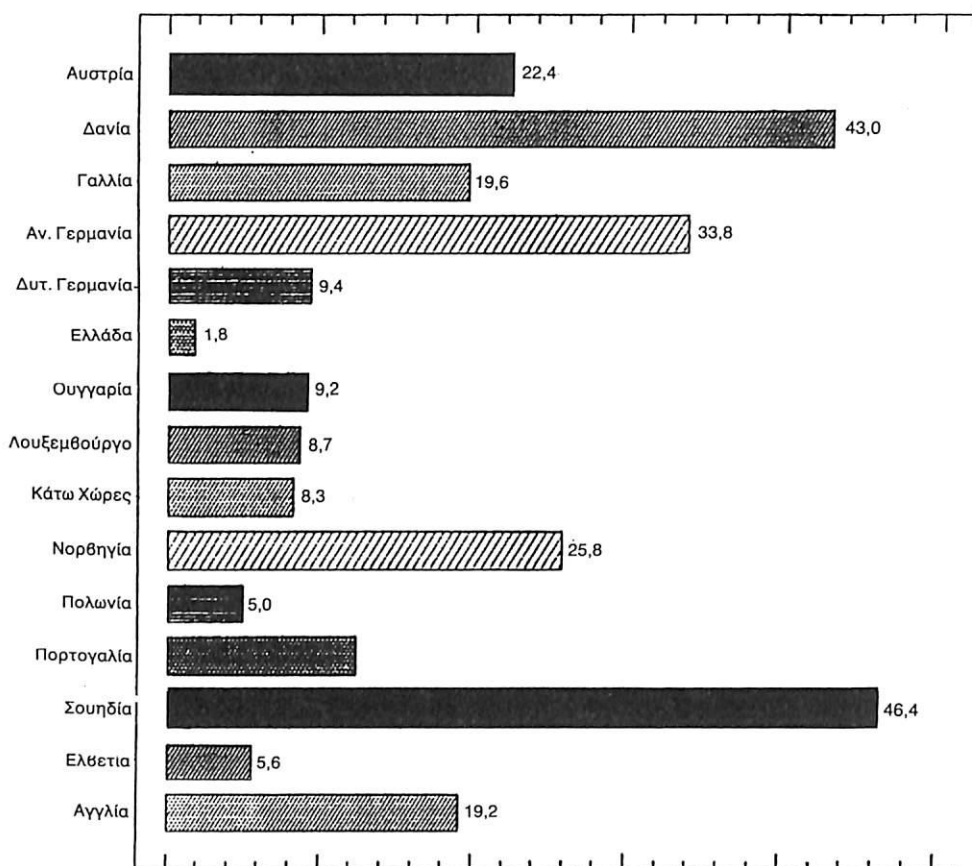
% Γεννήσεις παιδιών εκτός γάμου στην Ελλάδα κατά περιοχές

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική παραστατική επεξεργασία από Θ. Μπεχράκη, 1990.

Πίνακας IV
Ιστόγραμμα

% Εκτός γάμου γεννήσεις σε χώρες της Ευρώπης

Πηγή: Inrastat, 1985, Στατιστική παραστατική επεξεργασία από Θ. Μπεχράκη, 1990.

Δειγματοληπτικές και στατιστικές έρευνες αποδεικνύουν ότι η ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη στον τόπο μας βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο, η συχνότητα των εκτρώσεων επίσης, εν τούτοις ελάχιστες γυναίκες ολοκληρώνουν την εγκυμοσύνη τους φέρνοντας ένα παιδί εκτός γάμου στον κόσμο⁶.

Αποτελεί λοιπόν ακόμα και σήμερα η εκτός γάμου μητρότητα μια κοινωνική προκατάληψη: Η γέννηση ενός «φυσικού» παιδιού δηλώνει ένα είδος «κοινωνικού στίγματος» και η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων παραμένει μια θεωρητική άποψη για τη χώρα μας; Ή είμαστε σε θέση μπροστά στο 2000 να θεωρούμε ότι η άγαμη μητέρα αντιπροσωπεύει, στο πλαίσιο της εξέλιξης της σύγχρονης κοινωνίας, μια νοοτροπία πραγματικά καινούργια, ένα σταθμό στον αγώνα της για απελευθέρωση από την ανδρική κυριαρχία; Δεν είναι καινούργιος ο θεσμός της άγαμης μητέρας στην Ελλάδα, ταπεινής και περιθωριακής προέλευσης (όπως έχει κατηγοριοποιηθεί κοινωνικά), που ήταν αναγκασμένη από την «κακή της τύχη» ή να αναλάβει μόνη της τη φροντίδα ενός –ή περισσότερων– καμιά φορά «φυσικών» παιδιών της– ή, το πιθανότερο, να το εγκαταλείψει αμέσως μετά τη γέννησή του στο μαιευτήριο ή στο ίδρυμα για υιοθεσία ή για φιλοξενία σε ανάδοχη οικογένεια, με προοπτική να το πάρει αργότερα⁷.

Το γεγονός ότι σήμερα ένας μικρός αριθμός γυναικών –κυρίως πάνω από 30 χρονών, προερχομένων από μεσαίες ή ευκατάστατες τάξεις, που ανήκουν χάρη στις σπουδές τους σε αναπτυσσόμενες πολιτιστικά κύκλους– αποφασίζουν για διάφορους λόγους να γεννήσουν ένα παιδί έξω από το γάμο (έξω από τις συνηθισμένες δομές του ζευγαριού– γάμος ή συμβίωση) αντιπροσωπεύει, για την εξέλιξη της σύγχρονης ελληνίδας, μια νοοτροπία πραγματικά καινούργια.

Η έρευνα*

Κάτω από αυτήν την οπτική γωνία αρχίσαμε το Νοέμβριο του 1988 έρευνα για μια κοινωνική προσέγγιση του θέματος⁸.

* Η έρευνα διεξάγεται στο ΕΚΚΕ και έχει θέμα: Άγαμη μητέρα, κοινωνικο-ψυχολογικά προβλήματα, συγκρούσεις και προοπτικές. Την ερευνητική ομάδα αποτελούν οι: Αναστασία-Βαλεντίνη Ρήγα, Επιστημονική Υπεύθυνη, και Η. Δασκαλάκη, Α. Λάμπρου και Γ. Παπαπέτρου. Η έρευνα βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας των δεδομένων.

Η έρευνα μελετά περιπτώσεις άγαμων μητέρων της περιοχής Αττικής με παιδί προσχολικής ηλικίας, που φιλοξενείται σε Κρατικό ή Δημοτικό ή του ΠΙΚΠΑ Βρεφονηπιακό Σταθμό⁹. Μελετήθηκαν επίσης από την υπεύθυνη της έρευνας και περιπτώσεις άγαμων μητέρων που δεν έχουν αναλάβει την ευθύνη ανατροφής του παιδιού τους, αλλά που για λόγους υγείας, κοινωνικούς ή οικονομικούς αυτό φιλοξενείται σε ανάδοχη οικογένεια. Οι συγκεκριμένες αυτές περιπτώσεις άγαμων μητέρων προέρχονται από τα κοινωνικά ιστορικά παιδιών εκτός γάμου, μέσα από τα αρχεία του ΠΙΚΠΑ.

Ερέθισμα για το ξεκίνημα αυτής της μελέτης υπήρξε το γεγονός ότι αυτή η μορφή οικογένειας, ουδέποτε αποτέλεσε αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης στην Ελλάδα μέχρι σήμερα, αν εξαιρέσουμε τη νομική διερεύνηση του θέματος.

Ο νομοθέτης, βελτιώνοντας γενικά τη θέση και το ρόλο της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, εξομοίωσε πλήρως απέναντι στο νόμο την άγαμη μητέρα με την έγγαμη ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της έναντι του παιδιού. Η ισότητα μεταξύ έγγαμης και άγαμης μητέρας που καθιερώνει το γράμμα του νόμου και το Σύνταγμα, δεν αρκεί για να βελτιώσει την κοινωνική θέση της άγαμης μητέρας, χωρίς να παραβλέπουμε το γεγονός ότι πολλές φορές αυτή η ισότητα δεν εφαρμόζεται στην πράξη.

Κύριοι στόχοι της έρευνας είναι:

– Να διερευνηθούν τα κοινωνικο-ψυχολογικά προβλήματα της άγαμης μητέρας.

– Να μελετηθούν οι στάσεις, οι αντιλήψεις και οι παράγοντες που συντέλεσαν στην επιλογή αυτής της γυναίκας (ακούσια ή εκούσια) να αναλάβει τις ευθύνες ανατροφής του εκτός γάμου παιδιού της (χωρίς πατρική παρουσία).

– Να εντοπισθούν τα επίπεδα και σημεία τριβής (σύγκρουσης) με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (οικογένεια-γειτονιά-εργασία-σχολείο του παιδιού κ.ά.).

Ιδιαίτερα ενδιαφερθήκαμε για την ομάδα γυναικών που εμφανίζονται σαν «θεληματικά» άγαμες μητέρες, για να δούμε αφ' ενός ποιά είναι τα στοιχεία που καθόρισαν αυτήν την απόφαση και αφ' ετέρου, από τη στιγμή που αυτή συγκεκριμενοποιήθηκε, πώς εξελίσσεται το βίωμα μιας δυαδικής σχέσης με το παιδί δίχως την παρουσία του πατέρα; Υπάρχουν στην «καινοτομία» των

προβλημάτων της καθημερινής ζωής; Στο οικονομικό, στο ψυχοκοινωνικό επίπεδο, τα πράγματα εξελίσσονται σύμφωνα με την αντίληψη που είχαν γι' αυτά a priori; Είναι τόσο εύκολο ή, αντίθετα, πιο σύνθετο;

Στο βαθμό που αυτές θεωρούνται οι πρόδρομοι για τη χώρα μας σε κάτι που θα αποτελέσει ίσως ένα νέο τρόπο ζωής στις προσεχείς δεκαετίες ποιόν απολογισμό μπορούμε να συνάγουμε από αυτήν τους την εμπειρία;

Ένας από τους κύριους στόχους της έρευνας είναι, λοιπόν, να προσπαθήσει να γίνει κατανοητό από την ελληνική κοινωνία το νόημα και η εμβέλεια της ελεύθερης μητρότητας. Διατυπώνονται γι' αυτό τα εξής ερωτήματα-υποθέσεις:

Υπόθεση Α:

– Ο κοινωνικός έλεγχος και οι υποστηρικτές των αυστηρών οικογενειακών αρχών και της παραδοσιακής ηθικής κατακρίνουν την «πράξη» της άγαμης μητέρας και την κατηγοριοποιούν κοινωνικά σαν μια μειονοτική κοινωνική υπο-ομάδα, εξαιτίας της «πράξης» της, της στάσης της και της ιδιαίτερης συμπεριφοράς της έναντι του κοινωνικού συνόλου (κοινωνική κατάκριση).

Υπόθεση Β:

– Ποιό είναι σήμερα το νόημα της ελεύθερης μητρότητας στο πλαίσιο της διαδικασίας εξέλιξης της Ελληνίδας; Μπορούμε να μιλάμε για «επιλογή» της γυναίκας, για ελεύθερη μητρότητα;

– Πρόκειται για την πρώτη εκδήλωση ενός νέου τύπου οικογένειας που απορρίπτει τον άνδρα ή πρόκειται για μια οποιαδήποτε μορφή διαχωρισμού ανάμεσα στα δύο φύλα ή ακόμα πιο κυνικά για μια απάρνηση του θεσμού του γάμου;

Σε μια εποχή που η ιδεολογική βάση του γάμου ταλαντεύεται διεθνώς, που η απελευθέρωση της γυναίκας συνοδεύεται από τη διάδοση μιας σεξουαλικότητας περισσότερο ελεύθερης, τη βελτίωση των όρων ζωής της, μεγαλύτερη διανοητική και κοινωνική αυτονομία, μπορούσε να αναρωτηθούμε αν ο αριθμός των γυναικών που διεκδικούν στη μητρότητα ένα ατομικό δικαίωμα –συνειδητό και υπεύθυνο– θα συνεχίσει να αυξάνεται ή όχι (κοινωνική αλλαγή).

Η αναζήτηση των μητέρων:

Οι δυνατότητες επαφής με τις άγαμες μητέρες ήταν περιορισμένες. Αναζητήθηκαν μέσα από τους Κρατικούς και Δημοτικούς Βρεφονηπιακούς Σταθμούς, το Μαιευτήριο Αλεξάνδρα και το ΠΙΚΠΑ.

Οι περισσότερες περιπτώσεις άγαμων μητέρων που τελικά δέχθηκαν να συνεργαστούν μαζί μας προέρχονται από τους Κρατικούς, Δημοτικούς Σταθμούς και το ΠΙΚΠΑ. Θέλοντας να δοκιμάσουμε τη μέθοδο των αγγελιών σε εφημερίδες, στο βαθμό που μας επέτρεπαν τα οικονομικά της έρευνας, δημοσιεύσαμε επί 15ήμερο αγγελίες στις εφημερίδες «ΒΗΜΑ»-«ΕΘΝΟΣ»-«ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ» και «ΝΕΑ» και στο περιοδικό «MARIE-CLAIRE» μηνός Ιουνίου 1990.

Παρά την επιμονή της υπεύθυνης της ερευνητικής ομάδας να συναντήσει άγαμες μητέρες από τον πρώην Σύλλογο Άγαμων Ελληνίδων Μητέρων, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε τους λόγους που διαλύθηκε, δέχτηκε μια κατηγορηματική άρνηση. Ένα σύστημα ανεξήγητων διοικητικών εμποδίων μιας απαγόρευσε την προσέγγιση στοιχείων άγαμων μητέρων του πρώην Συλλόγου.

Η μεθοδολογία:

Ερωματολογία-συνεντεύξεις και οδηγός αυτοβιογραφίας: η τριπλή προσέγγιση.

Η μεγάλη αρετή της βιογραφικής προσέγγισης και ιδιαίτερα της αυτοβιογραφίας, όπως υποστηρίζει ο Allport¹⁰, είναι το γεγονός ότι παρέχει μια «εσωτερική εικόνα» της ζωής του υποκειμένου, «μια πλευρά που δεν είναι απόλυτα εμφανής, ούτε απόλυτα δημόσια». Βέβαια, υπάρχει περίπτωση το υποκείμενο να μην είναι σε θέση ή να μη θέλει να αποκαλύψει ορισμένα πράγματα από τη ζωή του. Είναι δουλειά του πεπειραμένου ερευνητή να διερευνήσει και να «ξεσκεπάσει» την κατάσταση. Ο Park υποστηρίζει ότι «είναι πιο σημαντικό να μάθουμε τι είναι αυτό που συνήθως αποσπά το ενδιαφέρον του, ποια είναι τα σχέδιά του, που εκτός από αυτά τα ίδια γεγονότα της προσωπικής του ιστορίας είναι σημαντικό, να γνωρίζουμε τι ελπίζει, τι ονειρεύεται, τις περιστασιακές παρορμήσεις του, τους πειρασμούς του»¹¹.

Η αφηγηματική συνέντευξη γεγονότων ζωής ή «η ρεαλιστική ερμηνευτική ιστορία» του υποκειμένου προσπαθεί να απεικονί-

σει με έντονες ζωντανές λεπτομέρειες τις πραγματικές εμπειρίες του αφηγητή. Ακριβώς αυτά τα γεγονότα ζωής του υποκειμένου μελετά και αναλύει σε βάθος ο ερευνητής, με σκοπό να αποκαλυφθούν οι «εσωτερικοί μηχανισμοί» του προς μελέτη θέματος του κοινωνικού φαινομένου¹².

«Ο ερευνητής» υποστηρίζει ο Clifford, γράφοντας ως ο αξιόπιστος παρατηρητής του ερευνητικού του χώρου, «τείνει να αποτελέσει τον κυρίαρχο τρόπο ανάλυσης». Στη μέθοδο έρευνας με τη βιογραφική προσέγγιση επιβάλλεται, σύμφωνα με τις απόψεις πολλών ερευνητών της ποιοτικής μεθόδου να χρησιμοποιούνται πολλαπλές μέθοδοι προσέγγισής του προς μελέτη θέματος, ώστε να επιβεβαιώνεται η εγκυρότητα και η αξιοπιστία των δεδομένων. Έτσι συχνά χρησιμοποιούνται: *το ερωτηματολόγιο* ή «οδηγός της ιστορίας ζωής» ή των γεγονότων ζωής, ανάλογα με το αντικείμενο έρευνας, *οι αφηγήσεις-συνεντεύξεις και οι γραπτές αυτοβιογραφίες, τα αρχεία, τα προσωπικά γράμματα και άλλο πρωτογενές υλικό*, το οποίο θα χρησιμεύσει ως οδηγός του υποκειμένου «που ορίζει τις σκέψεις του και τις μεταδίδει στον ερευνητή»^{13, 14}.

Η στρατηγική έρευνας, η οποία χρησιμοποιείται από τους φεμινιστές μελετητές¹⁵, περιλαμβάνει συνήθως την τριγωνοποίηση ή τη χρήση πολλαπλών διαφορετικών μεθόδων ανάλυσης των δεδομένων, τη χρήση διάφορων οπτικών τεχνικών συμπεριλαμβανομένων μεταξύ αυτών *video* και *κινηματογράφο*, τη χρήση διάφορων τεχνικών ανάλυσης του λόγου του υποκειμένου ή ανάλυσης των γραπτών κειμένων του, τα οποία αναφέρονται συνήθως σε γυναικεία κοινωνικά θέματα. Με άλλα λόγια η φεμινιστική προσέγγιση πρόσκειται προς την ποιοτική ερευνητική μέθοδο¹⁶.

Η μεθοδολογία που ακολουθείται για τη μελέτη της άγαμης μητέρας βασίζεται στη φεμινιστική θεωρία και την ποιοτική μέθοδο έρευνας. Η φεμινιστική θεωρία και έρευνα συνεχίζει «την κριτική αποτίμηση των ανθρώπινων κανονισμών που άρχισε στα 1930 από τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Φέρνει ριζοσπαστικές αλλαγές σ' αυτό το χώρο μελέτης, ανοίγοντας δρόμο σε νέες καινοτομικές προσεγγίσεις στη μελέτη της ανθρώπινης συλλογικής ζωής. Ένα σημαντικό γεγονός αυτής της θεωρητικής προσέγγισης είναι ότι αναγνωρίζει το «ρόλο» που παίζει ο συμμετέχων παρατηρητής στην ερευνητική πράξη. Δεν το θεωρεί πλέον ως παθητικό, ουδέτερο πομπό της γνώσης, αλλά αντίθετα υποστηρίζει ότι «η ερευνητική πράξη είναι μια παραγωγή, η οποία κατευθύνεται από το είδος του φύλου των παρατηρητών». Το σκεπτικό της ερευνητικής ομάδας είναι η μελέτη σε βάθος αυτού του κοινωνι-

κού φαινομένου και η σύνθεση μιας αρκετά ολοκληρωμένης και ακριβούς περιγραφής των αιτιών δημιουργίας του. Μεταξύ άλλων αυτή η σύνθεση παρουσιάζει με τη σειρά την εμφάνιση των γεγονότων ζωής τα οποία επηρέασαν την ψυχοκοινωνική ταυτότητα της άγαμης μητέρας, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτή η γυναίκα «πήρε την απόφαση» να γίνει μητέρα έξω από τις συνηθισμένες νόμιμες διαδικασίες του γάμου.

Ο αριθμός των άγαμων μητέρων που ανταποκρίθηκαν στο ερωτηματολόγιο της έρευνας είναι περίπου εκατό. Από αυτές μόνο σαράντα γυναίκες συμμετείχαν ενεργά στην περαιτέρω μεθοδολογική διαδικασία, δηλαδή στην αφηγηματική συνέντευξη και τη γραπτή αυτο-βιογραφία.

Το σημαντικό σε μια μελέτη αυτού του είδους είναι να διασφαλιστεί η ποικιλία των ερωτώμενων ατόμων και να επαληθευτεί ότι καμιά περίπτωση ή μεταβλητή δεν παραλήφθηκε κατά το σχηματισμό του θεματικού οδηγού. Αν οι όροι αυτοί τηρηθούν, η συγκέντρωση ενός μεγάλου αριθμού συνεντεύξεων κατά βάθος αποβαίνει περιττή.

Η εμπειρία δείχνει επίσης ότι τα περισσότερα από τα θιγόμενα θέματα κατ' αυτή την προσέγγιση καταγράφονται σχετικά γρήγορα και σπάνια εμφανίζονται νέες πληροφορίες έπειτα από την εικοστή ή την τριακοστή συνέντευξη (βλ. υποσ. 9).

Η πρώτη επαφή μαζί τους, επίσκεψη γνωριμίας, οδήγησε σε συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά. Επιπλέον ακολουθεί στο ερωτηματολόγιο ένας συγκεκριμένος αριθμός θεμάτων, σχετικά με την εμπειρία της άγαμης μητέρας και την αντίληψη των συνθηκών ζωής της (επαγγελματική και κοινωνική ζωή, μορφωτικό επίπεδο, εκτρώσεις, αντισύλληψη κ.λπ.).

Στη δεύτερη φάση, αυτή των αφηγηματικών συνεντεύξεων, ακολουθώντας τη μέθοδο της ημι-κατευθυνόμενης συζήτησης επιτρέψαμε στη γυναίκα να εκφρασθεί ελεύθερα πάνω στις προτεραιότητες που εκείνη θέτει στη ζωή, στις ανησυχίες της, στις αντιλήψεις της, στις ελπίδες της, στα ερωτήματά της.

Η σειρά των συζητήσεων ακολουθεί, βάσει ενός θεματικού οδηγού, χρονολογικά μια παρουσίαση της ζωής της, αρχίζοντας από τα παιδικά και εφηβικά της χρόνια. Σχέσεις με την οικογένεια, στο σχολείο, φιλικές συντροφίες, δεσμοί, σεξουαλική ενημέρωση, εκτρώσεις, αντισύλληψη (τρόποι), τα πιστεύω της για το γάμο, την οικογένεια, την πατρότητα, τη μητρότητα, το φεμινισμό κ.λπ. Η εγκυμοσύνη, η γέννηση του παιδιού, μόνη με το παιδί. Επαγγελματική και κοινωνική ζωή, σχέσεις με τους άλλους με

τα διάφορα ιδρύματα προστασίας της μητέρας και του παιδιού κ.λπ. Ακολουθεί η γραπτή αυτοβιογραφία από την ίδια τη γυναίκα (βλ. υποσημείωση 10).

Τα χαρακτηριστικά των ερωτηθεισών γυναικών

Γυναίκες, λοιπόν, ανάμεσα στην υποταγή και την επανάσταση, γυναίκες μόνες, που ανατρέφουν τα παιδιά τους κάτω από δύσκολες συνθήκες (οικονομικές, κοινωνικές, οικογενειακές) και που δεν μπόρεσαν ίσως να αναρωτηθούν «ποιά είμαι;».

Το σύνολο αυτών των γυναικών που συναντήσαμε δεν είναι «εκούσια» άγαμες μητέρες. Αλλά είναι αλήθεια ότι το κριτήριο της εκούσιας άγαμης μητέρας προσδιορίζεται κατά τρόπο σύνθετο και αμφίσημο. Τις γυναίκες του δείγματος ταξινομούμε ως εξής:

– Γυναίκες που προγραμμάτισαν μόνες ένα παιδί, αποφασίζοντας εκ των προτέρων για την κατάλληλη περίοδο και για τα κριτήρια που πρέπει να πληροί ο γεννήτορας, αρνούμενες να αντιμετωπίσουν το ενδεχόμενο, εξ αρχής, ενός δεσμού, έστω προσωρινού, με τον πατέρα. Δηλαδή, γυναίκες πεπεισμένες ότι έχουν «συνειδητά» συλλάβει ένα παιδί για να το αναθρέψουν μόνες.

– Γυναίκες που στην αρχή δεν είχαν διαλέξει αυτή την κατάσταση, αλλά αποφάσισαν να τη δεχθούν συνειδητά, είτε φοβούμενες την έκτρωση είτε γιατί χρησιμοποίησαν αυτή τους την πράξη σαν μέσο να πλησιάσουν στη νόμιμη διαδικασία του γάμου τους με τον γεννήτορα (τυχαία εγκυμοσύνη ή εκ προθέσεως).

– Γυναίκες που, πριν να περάσουν στην πράξη, επιθυμούσαν να γνωρίσουν με συζητήσεις, αντιπαραθέσεις τι αντιπροσωπεύει εδώ και τώρα το βίωμα μιας άγαμης μητέρας. Γιατί, εξ αρχής, η φιλοδοξία τους ήταν να προσπαθήσουν να διαμορφώσουν εναλλακτικές λύσεις αποτελεσματικές απέναντι στην παραδοσιακή οικογένεια και τους θεσμούς που την υποστηρίζουν ή τη συνδράμουν.

Επομένως, η έννοια του εκούσιου σχετίζεται με την απόφαση των γυναικών να κρατήσουν το παιδί και που χωρίς να προδικάσουν το «μέλλον» ένιωσαν ικανές να αναθρέψουν μόνες ένα παιδί έξω από την πραγματική παρουσία-εξουσία και την επίσημη υποστήριξη ενός άνδρα. Από αυτές αρκετές επέμεναν ακόμα να

μην αναγνωρισθεί το παιδί τους από τον γεννήτορα τόσο για ιδεολογικούς λόγους όσο και από το φόβο διεκδίκησης του παιδιού από τον γεννήτορα ή σε περίπτωση συμβίωσης και χωρισμού, να μην το δουν να αποτελεί το μέσο ενός συναισθηματικού εκβιασμού μετατεθειμένου στο νομικό επίπεδο.

Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται κατά σειρά προτεραιότητας τα σημεία που θεωρούνται δύσκολα για τις άγαμες μητέρες της έρευνας, σύμφωνα με τα πρώτα αποτελέσματα.

Πίνακας V

Αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή των άγαμων μητέρων

1. Οικονομική κατάσταση
2. Επαγγελματική κατάρτιση
3. Εκπαίδευση (γραμματικές γνώσεις)
4. Εργαζόμενες
5. Ασφαλιστική κάλυψη
6. Έλλειψη ελεύθερου χρόνου
7. Φύλαξη παιδιού
8. Μοναξιά
9. Κοινωνική ζωή (σχέσεις)
10. Σεξουαλικές σχέσεις
11. Σχέσεις με την πατρική οικογένεια (μη αποδοχή της)
12. Διακοπή
13. Μεταφορικό μέσο (ΙΧ)
14. Ιατρική παρακολούθηση παιδιού (ταμεία)
15. Αναγνώριση παιδιού από γεννήτορα
16. Υγεία

Από τον πίνακα διαφαίνεται ότι η πρώτη δυσκολία για την άγαμη μητέρα θεωρείται η *δυσχερής οικονομική της κατάσταση*. Οι άγαμες μητέρες μειονεκτούν 100% στην αγορά εργασίας από τα προβλήματα που τους δημιουργεί η φύλαξη του παιδιού τους και ο συνδυασμός οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Τις περισσότερες φορές το οικονομικό τους πρόβλημα οφείλεται στην έλλειψη διπλώματος ή κάποιας τέλος πάντων έλλειψης επαγγελματικής εξειδίκευσης και εμπειρίας.

Εργάζονται συχνότερα απ' ό,τι οι παντρεμένες σε δουλειές ευκαιριακές, κουραστικές σωματικά, χωρίς εξασφαλισμένη απασχόληση ή ελπίδα για καριέρα.

Σε δειγματοληπτική έρευνα, που έγινε στο Μαρίκα Ηλιάδη για τα έτη 1966, 1976 και 1986 όσον αφορά στην επαγγελματική τους κατάρτιση, η σύνθεση αυτών των δεκαετιών και στις τρεις δεκαετίες παραμένει αναλλοίωτη (οικιακά, μοδίστρες, εργάτριες ανειδίκευτες, ιδιωτικές υπάλληλοι κατώτερες (καθαρίστριες), οικιακές βοηθοί, νοσοκόμες (αποκλειστικές συνήθως), ιδιωτικές υπάλληλοι γραφείων ή καταστημάτων, ιερόδουλες.

Στη δική μας έρευνα αρκετές γυναίκες δεν είχαν καμία επαγγελματική κατάρτιση, ορισμένες είχαν κάποια ειδίκευση σε τέχνη ή ήταν υπάλληλοι με γραμματικές γνώσεις Λυκείου και ελάχιστες επιστήμονες. Από τις άγαμες μητέρες των προγραμμάτων φιλοξενίας του ΠΙΚΠΑ το 80-90% αυτών των μητέρων είχαν συχνές αλλαγές εργασίας και κατά μεγάλα διαστήματα παρέμεναν άνεργες. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, διότι διαφαίνεται καθαρά το οικονομικό πρόβλημα της άγαμης μητέρας και ότι οι παροχές που της παρέχονται από την Πολιτεία (επιδόματα) δεν είναι αρκετές για να τη βοηθήσουν¹⁷.

Ακόμα διαπιστώθηκε ότι σε πολλές από τις περιπτώσεις άγαμων μητέρων υπάρχει αδιαφορία ή άρνηση για τη χρήση αντισυλληπτικής προφύλαξης εκ μέρους τους, χωρίς αυτό να σημαίνει οπωσδήποτε και άγνοια.

Η σχέση της άγαμης μητέρας με το γεννήτορα ή είναι μικρής διάρκειας ή, στις περισσότερες περιπτώσεις μακροχρόνιων δεσμών, δεν είναι εφικτός ο γάμος λόγω του ότι ο γεννήτορας είναι ήδη παντρεμένος. Με την εγκυμοσύνη της συνήθως εγκαταλείπεται από αυτόν. Τα περισσότερα από τα παιδιά των άγαμων μητέρων της έρευνάς μας δεν είναι αναγνωρισμένα από τον γεννήτορα.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι γυναίκες αυτές φαίνεται να υποφέρουν από ένα αίσθημα κοινωνικής απομόνωσης και «κοινωνικού στιγματισμού». Αυτός ο «εξοστρακισμός», η κοινωνική κατηγοριοποίηση ίσως ενισχύεται από κάποια απόλυτα επιχειρήματα εκ μέρους εμάς των ψυχολόγων και των οικογενειακών συμβούλων –για τον «τύπο» του οικογενειακού κυττάρου που οι ίδιες αντιπροσωπεύουν και τις «ολέθριες» συνέπειές του που, καθώς πιστεύεται, έχει πάνω στα παιδιά τους (σχολική αποτυχία, διαταραγμένη συμπεριφορά, εγκληματικότητα κ.λπ.)¹⁸.

Επιπλέον, η έλλειψη ελεύθερου χρόνου, μεταφορικού μέσου και χρημάτων σε πολλές από τις περιπτώσεις (αφού η γυναίκα

αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου το βιοπορισμό της οικογένειας) συντελούν στο να μειώνονται σημαντικά οι κοινωνικές σχέσεις και η ψυχαγωγία τους εν γένει.

Από διεθνείς στατιστικές αναλύσεις αναφέρεται ότι πάνω από τους μισούς μοναχικούς γονείς, όπου συμπεριλαμβάνονται και οι άγαμες μητέρες που έχουν αναλάβει την ανατροφή του παιδιού τους, δε φεύγουν ποτέ για διακοπές¹⁹. Τρεις μοναχικοί γονείς στους πέντε δε βγαίνουν ποτέ, ή σχεδόν ποτέ, για να επισκεφθούν συγγενείς ή φίλους ή τέσσερις στους πέντε «λένε» ότι ποτέ ή σχεδόν ποτέ «δεν πηγαίνουν σε θεάματα».

Για τη ρήξη αυτή των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι πάντα υπεύθυνη η άγαμη μητέρα και οι συνθήκες διαβίωσής της.

Η οικογενειακή «απόκλιση» από το «φυσιολογικό», ο «κίνδυνος» που η ίδια αντιπροσωπεύει για τα παντρεμένα ζευγάρια, για τις «φυσιολογικές» οικογένειες το να συναναστρέφονται «ελεύθερες άγαμες μητέρες» ακόμα και η ανησυχία μήπως η γυναίκα αυτή ζητήσει άμεσα, ή χρησιμοποιώντας ηθικό καταναγκασμό, υλική βοήθεια, συντελεί στον κοινωνικό αποδιοπομπισμό της.

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι δεσμοί με την πατρική οικογένεια χαλαρώνουν ή λύνονται έπειτα από την «ντροπή» που τους έκανε η κόρη τους. Συχνά οι ίδιες οι άγαμες μητέρες, γνωρίζοντας εκ των «πρωτέρων» τα χρηστά ήθη της οικογένειάς τους, εκτιμούν ότι καλύτερη λύση είναι η έλλειψη επαφών από τη σύγκρουση με την πατρική οικογένεια (γονείς ή αδέρφια). Αυτό τις αναγκάζει να απομακρύνονται από τη γειτονιά που έζησαν ή από τον ίδιο τον τόπο που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, γεγονός που βαραίνει πάνω σ' αυτές και στα παιδιά τους περισσότερο απ' ό,τι η απουσία του συζύγου αυτή καθαυτή.

Ο μεγαλύτερος αριθμός προβλημάτων που αντιμετωπίζουν επομένως οι άγαμες μητέρες στη χώρα μας οφείλεται στον τρόπο που είναι καθορισμένοι ακόμα και σήμερα, στην εποχή της ισότητας των δύο φύλων, οι ρόλοι του άνδρα και της γυναίκας στην έσω και έξω ομάδα, η κατώτερη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και κυρίως η δημιουργία εντύπωσης από την ίδια την άγαμη μητέρα της περιθωριοποίησής της από την κοινωνία, το «κοινωνικό στίγμα» που βαραίνει πάνω σ' αυτήν και στα παιδιά της, με την έννοια ότι η είσοδος σε μια περίοδο μονογονεϊκής οικογένειας με αρχηγό της οικογένειας τη γυναίκα μοιάζει να υποβαθμίζει και να απειλεί τη μορφή της πυρηνικής οικογενειακής κυψέλης και την ανδρική εξουσία. Για το σκοπό αυτό, στα παιδί-

σια αυτής της έρευνας*, σαν μια πρώτη προσέγγιση, διεξήχθη γκάλοπ στην περιοχή της πρωτεύουσας και του Ρεθύμνου Κρήτης σε τυχαίο δείγμα 600 περίπου ατόμων ηλικίας 18-45 χρονών και των δύο φύλων, σε ηλικίες οι οποίες θεωρούνται ως φορείς νέων ιδεών. Εδίδατο η ερώτηση: «Συμβαίνει μερικές φορές μια γυναίκα 30 χρονών, για παράδειγμα άγαμη, για να δώσει ένα νόημα στη ζωή της να αποφασίσει να κάνει ένα παιδί που θα μεγαλώσει μόνη της. Από τις τρεις ακόλουθες απαντήσεις ποιά είναι πλησιέστερη στην άποψή σας;».

- Είναι απολύτως δικαίωμά της και δεν ενδιαφέρει κανέναν.
  - Είναι μια μη φυσιολογική στάση που την κατακρίνω.
  - Δεν εκφράζω γνώμη (χωρίς γνώμη).
- Υπήρξαν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

	Φύλο			
	άνδρας	γυναίκα	Σύνολο	%
Είναι απόλυτο δικαίωμά της μη φυσιολογική στάση που την κατακρίνω	175	194	369	63
δεν εκφράζω γνώμη	84	77	161	27.5
Σύνολο	33	23	56	9.6
	292	294	586	
	49.8	50.2	100	

Τα παραπάνω ποσοστά κλίνουν προς την «αποδοχή του φαινομένου» σε πάνω από το ήμισυ του ερωτηθέντος πληθυσμού (εφήβων και ενηλίκων) δίνοντας έτσι ένα αισιόδοξο μήνυμα της κοινωνικής συμπεριφοράς απέναντι στην «απελευθερωμένη» Ελληνίδα ως άγαμη μητέρα αλλά και ως προς την εξέλιξη της δομής, της διαμόρφωσης και της δυναμικής της ελληνικής μονογονεϊκής οικογένειας.

Τα παραπάνω ποσοστά έρχονται σε αντίθεση με τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας όπου μέσα από τον εκφερόμενο

* Το γκάλοπ διεξήχθη από την Υπεύθυνη της Ερευνητικής Ομάδας σε συνεργασία με τη φοιτήτρια Φ. Οικονομάκου (Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης). Η κωδικογράφηση των στοιχείων για τον Η/Υ έγινε από την Γ. Παπαπέτρου, μέλος της Ερευνητικής Ομάδας, ενώ η επεξεργασία των στοιχείων στον Η/Υ από τη Στατιστικό του ΕΚΚΕ Ε. Τσακίρη, στην οποία εκφράζονται ιδιαίτερες ευχαριστίες.

λόγο της ίδιας της άγαμης μητέρας διαφαίνεται ότι η ίδια «κατηγοριοποιείται» κοινωνικά αυτοαποδίδοντας «ιδιαίτερα κοινωνικά γνωρίσματα», γνωρίσματα τα οποία «αποτελούν» κατά τον Παπαστάμου τον κινητήριο μοχλό με τον οποίο δημιουργούνται τα κοινωνικά στερεότυπα, η προκατάληψη και τέλος ο κοινωνικός στιγματισμός. Ο Παπαστάμου υποστηρίζει ότι: «μέσα από την κατηγοριοποίηση δημιουργούνται κλισέ και ετικέτες, πράγματα ιδιαίτερα ευάλωτα σε στερεοτυπικές γενικεύσεις», κατάληξη των οποίων είναι, τις περισσότερες φορές, η αυτο-απόδοση από την πλευρά του μειονεκτούντος ατόμου όλων των στερεότυπων (αρνητικών) γνωρισμάτων που το χαρακτηρίζουν»²⁰.

Παρατηρήσεις – Προβληματισμοί – Συμπεράσματα

Η ισχύς του πυρηνικού οικογενειακού μοντέλου όσον αφορά την κοινωνικοποίηση του παιδιού παραμένει εξαιρετικά μεγάλη στις σύγχρονες κοινωνίες, από τις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι και τη Σοβιετική Ένωση, παρ' όλες τις απόπειρες αμφισβήτησης που έχουν αναπτυχθεί. Το μοντέλο της συζυγικής οικογένειας που οργανώνεται γύρω από το παιδί έχει επικρατήσει, αν και η διείσδυσή του στα διάφορα κοινωνικά στρώματα υπήρξε άνιση. Μέσα σ' αυτήν την κλειστή και ιδιωτική εσω-ομάδα θα γίνει η εκμάθηση των ρόλων στο παιδί, ενώ θα αποτελέσει τον ιερό τύπο της μετάδοσης των «χρηστών» αξιών. Μέσα σ' αυτό λοιπόν το οικογενειακό κουκούλι θα μεταδοθούν στο παιδί οι αξίες της ιεραρχίας και της ανισότητας των φύλων (διαφορετική εκπαίδευση και ρόλοι για το αγόρι και το κορίτσι), των κοινωνικών τάξεων (κληρονομιά), των φύλων και των εθνοτήτων (μαθητεία στην κατανάλωση, απαγόρευση των μικτών γάμων). Η προστασία αυτής της μορφής οικογένειας θεωρείται θεμελιώδης σε χώρες που επιδιώκουν να διατηρήσουν την «άρχουσα» τάξη, όπου η «περιστολή» της παρανομίας όπως και της φτώχειας γίνεται προτεραιότητα, οπότε το σύστημα νιώθει να απειλείται. Στο μέτρο λοιπόν που θα νιώσει ότι θίγονται οι προνομιούχες τάξεις, η παράνομη μητρότητα θα «καλυφθεί», αφού η «ταξική αναπαραγωγή» αυτών των συγκεκριμένων τάξεων πρέπει να εγγράφεται «σ' ένα πλαίσιο νομιμότητας», όπου θα βασιλεύει η «οικογενειακή» σεξουαλική ηθική²¹.

Καθώς η πυρηνική οικογένεια εκ των πραγμάτων αποτελεί την

επιβεβαίωση του μόνου κατάλληλου χώρου για την ανατροφή-κοινωνικοποίηση του παιδιού, κάθε παραβίαση του κανόνα αυτού θεωρείται μη αποδεκτή από το κοινωνικό σύνολο. Στην περίπτωση βέβαια της χηρείας ή του διαζυγίου, το κοινωνικό βλέμμα θα στραφεί με συμπόνοια στην πρώτη περίπτωση και με ανεκτικότητα στη δεύτερη. Απέναντι όμως στις άγαμες μητέρες, αυτό που θα αφήσει να φανεί είναι αγανάκτηση, οίκτος ή, στην καλύτερη περίπτωση, δυσπιστία. Πράγματι, πώς να μην παρατηρεί κανείς με δυσπιστία τις άγαμες μητέρες, εφόσον η επιτυχία είναι τόσο παρακινδυνευμένη σ' αυτή τη μορφή «γονεϊκής οργάνωσης» –την «ψευδο-οικογένεια» όπως την αποκαλούν πολλοί ευρωπαίοι επιστήμονες– όπου ακόμη και η ευρηματικότητα ενός σχεδίου προσκρούει συστηματικά σε απουσίες και ελλείψεις σε διαφοροποιημένους εξοπλισμούς υποδοχής, για να ναυαγήσει, πολύ συχνά, στους σκοπέλους της γυναικείας καθημερινότητας²².

Επανατοποθετώντας το φαινόμενο «άγαμη μητέρα» στη γενική προοπτική κοινωνικής αλλαγής, όπου η θέση της γυναίκας αναθεωρείται σφαιρικά, μπορούμε να προβληματιστούμε πάνω στις κοινωνικές απαντήσεις απέναντι στην εξώγαμη σύλληψη όσον αφορά τις μεταβλητές που αφορούν τη γυναικεία σεξουαλικότητα (αντισύλληψη, έκτρωση, τεκνοποίηση εκτός γάμου):

α) *Αντισύλληψη*. Παρά το γεγονός ότι εδώ και αρκετά χρόνια οι τεχνικές *αντισύλληψης και άμβλωσης*, έχουν επωφεληθεί από τις προόδους της σύγχρονης ιατρικής, η στάση της κοινωνίας παραμένει πολύ πιο στεγανή σε αλλαγές. Αν η κοινωνική επικράτηση της αντισύλληψης ή της άμβλωσης φαίνεται σήμερα σαν μια δυνατότητα τεχνικά εφικτή, οι συνθήκες δεν επιτρέπουν εντελώς μια τέτοια επικράτηση. Η κοινωνική ψυχολόγος J. Caron υποστηρίζει ότι «Η αναπαραγωγή και η ηδονή δε διαχωρίζονται παρά μόνο για ορισμένες πολύ ιδιαίτσες ομάδες πληθυσμού: φοιτητές, ελεύθεροι επαγγελματίες, στελέχη επιχειρήσεων... Το 1975, στη Γαλλία μόνο δύο εκατομμύρια γυναίκες στα έντεκα εκατομμύρια σε ηλικία τεκνοποίησης χρησιμοποιούσαν κάποια αντισυλληπτική μέθοδο. Καθώς η νομοθεσία για τον έλεγχο των γεννήσεων έχει απαγορεύσει «κάθε διαφήμιση, άμεση ή έμμεση, που αφορά φάρμακα, προϊόντα ή αντικείμενα κατάλληλα να εμποδίσουν την εγκυμοσύνη ή αντισυλληπτικές μεθόδους... με εξαίρεση τις εκδόσεις που απευθύνονται αποκλειστικά στους γιατρούς και τους φαρμακοποιούς», αφού η επιλογή μιας μεθόδου αντισύλληψης επαφίεται σήμερα στην «εξουσία» του ιατρικού σώματος, ως προς την πληροφόρηση και τη χρήση»²³.

Η αντισύλληψη ξεφεύγει λοιπόν από τις χρήστριες που, ελλείπει πλήρους ενημέρωσης, αυτές οι ίδιες έχουν χάσει τη δυνατότητα κάποιας σεξουαλικής αυτονομίας. Κυρίως όμως ο γυναικείος πληθυσμός που ανήκει σε μη-προνομιούχα κοινωνικά στρώματα διαβλέπει την πρόσβασή του στην αντισύλληψη να εμποδίζεται από την κοινωνική του κατάσταση (ψυχολογική, οικονομική κατάσταση, παραπληροφόρηση κ.λπ.)²⁴.

Έτσι η εξώγαμη σύλληψη αποτελεί αντικείμενο της κοινωνικής κατακραυγής, αφού μόνο το συζυγικό μοντέλο στα πλαίσια της σεξουαλικής σχέσης προσφέρει την ασφάλεια μιας σεξουαλικότητας συνδεδεμένης με την αναπαραγωγή. Αντίθετα, κάθε παραβίαση αυτής της νόρμας είναι πιθανό να οδηγεί σε μια κατάσταση σύγκρουσης (στην περίπτωση μιας ακούσιας σύλληψης). Η γυναίκα (άγαμη μητέρα) που δεν υποτάχθηκε στην πειθαρχία «των καθιερωμένων σεξουαλικών κανόνων» ή που χρησιμοποίησε «λάθος» ή «καθόλου» μια αξιόπιστη αντισυλληπτική μέθοδο βρίσκεται αναγκασμένη να ζησει μια απόφαση χτισμένη πάνω σε κοινωνικές συντεταγμένες: νομικές, οικογενειακές, θρησκευτικές, ταξικές..., όπου η συνακόλουθη απόφαση της σύλληψης ενός παιδιού εκτός γάμου στηρίζεται σ' έναν περιορισμένο αριθμό πιθανοτήτων (ο γάμος, η άμβλωση, η ολοκλήρωση της κύησης δίνοντας το παιδί για υιοθεσία, ή ολοκλήρωση της κύησης, κρατώντας το παιδί). Ξεκινώντας επομένως από αυτή την αποκλίνουσα κατάσταση, επιβεβαιώνεται ότι ο γάμος έχει την πλήρη κοινωνική αποδοχή για την ελληνική κοινωνία.

β) *Έκτρωση*. Η στάση της κοινωνίας απέναντι στην έκτρωση είναι διφορούμενη. Το μέσο αυτό αποφυγής μιας εξώγαμης τεκνοποίησης φαίνεται να θεωρείται πολύ πιο προσιτό στα εύπορα κοινωνικά στρώματα τα οποία, σε κοινωνικό επίπεδο, αδυνατούν να δεχθούν μια παράνομη γέννηση. Αντίθετα στα λαϊκά στρώματα η παρανομία είναι συχνά το τίμημα που θα πρέπει να πληρώσουν τα παιδιά των γυναικών που παραβίασαν τους άγραφους νόμους της σεξουαλικότητας.

γ) *Η εκτός γάμου τεκνοποίηση*. Από όλες αυτές τις παραπάνω αναφερόμενες λύσεις «κοινωνικής επανόρθωσης», η πιο περιθωριοποιημένη εμφανίζεται ολοφάνερα αυτή της γέννησης του παιδιού εκτός γάμου ή φυσικού παιδιού²⁵. Στην περίπτωση αυτή, η στάση της κοινωνίας ποικίλλει ανάλογα με την απόφαση που παίρνεται: να δοθεί το παιδί για υιοθεσία ή να κρατηθεί από τη μητέρα; Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις «η ενοχοποίηση» της μητέρας από την έσω και έξω ομάδα (κοινωνικός έλεγχος, «υποστηρικτές» των οικογενειακών αρχών και της παραδοσιακής ηθι-

κής) θα την κατηγοριοποιήσουν κοινωνικά σε σημείο που θα την αναγκάσουν να ζήσει δύσκολα την παρούσα κατάστασή της και δε θα της «επιτρέψουν» να το επαναλάβει. Οι «αρμόδιοι» κοινωνικοί φορείς για την οικογενειακή πρόνοια και την υιοθεσία «ευνοούν» πολλές φορές την άρνηση της μητέρας ν' αναλάβει την ανατροφή του παιδιού της και επιχειρούν να ανασυστήσουν για το παράνομο παιδί ένα «παραδοσιακό» οικογενειακό περιβάλλον, σίγουροι δε ότι επιζητούν «να εξασφαλίσουν την ευτυχία ενός εγκαταλελειμένου ή παραμελημένου παιδιού» την πείθουν πολλές φορές να το δώσει για υιοθεσία σε μια οικογένεια όμοια με τις «κανονικές» οικογένειες. Αντίθετα, συχνά η γυναίκα που επιλέγει να κρατήσει το παιδί της «κινεί υποψίες για την ψυχική και σεξουαλική της ισορροπία»! Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στην Caron: «Οι άγαμες μητέρες είναι γυναίκες ασταθείς, ανώριμες, που αναζητούν άμεσα απολαύσεις και παραδίδονται στην παραμικρή ένδειξη σεξουαλικού ενδιαφέροντος αδιαφορώντας για τις συνέπειες»²⁶.

Είναι εμφανής επομένως η κοινωνική αναπαράσταση η οποία επικρατεί γι' αυτό το κοινωνικό φαινόμενο. Αυτό που χαρακτηρίζει τις άγαμες μητέρες δεν είναι η παραδοχή σεξουαλικών σχέσεων πριν από το γάμο, αλλά η απουσία συνακόλουθου γάμου». Δεν είναι η παραβίαση της παραδοσιακής ηθικής (προγαμιαίες σεξουαλικές σχέσεις) αλλά «η παραβίαση της κοινωνικής τάξης» (παράνομη γέννηση) και η απάρνηση του άνδρα από τον πατρικό του ρόλο, που ξεσηκώνει την κοινωνική κατακραυγή με επακόλουθο τον «κοινωνικό εξοστρακισμό» της.

Η άγαμη μητέρα προκαλεί επομένως φόβο, «παρουσιάζει παρεκκλίνουσα συμπεριφορά μη-ομαλή», όχι τόσο γιατί διατυμπανίζει τη σεξουαλική της ελευθερία, αλλά γιατί γίνεται αισθητή σαν απειλή για την «κοινωνική τάξη». Ίσως η πατριαρχική κουλτούρα να νιώθει την ύπαρξή της σαν πρόκληση, προβάλλοντας πάνω της φαντασιώσεις εξουσίας... Μήπως το να είσαι άγαμη μητέρα δεν σημαίνει σε φανταστικό επίπεδο ότι:

- διατυμπανίζεις με το σώμα σου μια απαγορευμένη απόλαυση,
- αρνείσαι να αναγνωρίσεις την πατρική εξουσία του αρσενικού,
- αρνείσαι τον κοινωνικό ρόλο του πατέρα,
- ανατρέπεις, τέλος, την αρχή της σύγχρονης συζυγικής οικογένειας με μια κίνηση που της αφαιρεί τη λειτουργία της σαν μάντα μετάδοσης της πατριαρχικής κουλτούρας!²⁷

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικές επιλο-

γές απέναντι στη σεξουαλικότητα και την εξώγαμη σύλληψη προσανατολίζονται κατά σειρά προτίμησης στο γάμο και την ελεγχόμενη αντισύλληψη, στην άμβλωση υπό όρους, στην επιλεκτική υιοθεσία και στην εκτός γάμου μητρότητα. Οι επιλογές αυτές αφορούν ομάδες κοινωνικά «διαφορετικές». Όμως όλο και πιο ανοιχτά μια ομάδα Ελληνίδων «θεληματικά» άγαμων μητέρων αρνείται τις κοινωνικές απαιτήσεις που καθορίζονται από την κοινωνική τους θέση, επιχειρούν να εισάγουν μετά την ψήφιση του νόμου για την ισότητα των δύο φύλων μια νέα μορφή οικογένειας, τη μονογονεϊκή, όπου οι ίδιες αποφασίζουν και αναλαμβάνουν τους δύο γονεϊκούς ρόλους αψηφώντας την κοινωνική κατάκριση και την ταμπελοποίηση της «περιθωριοποιημένης» ή ακόμα της γυναίκας-μητέρας που αναθρέφει το παιδί της σε μια «ψευδο-οικογένεια». Οι γυναίκες αυτές εκτιμούν ότι η είσοδός τους σε μια «μονογαμική φάση» θα τους επιτρέψει να παίξουν το διπλό ρόλο, δηλαδή το ρόλο και των δύο γονιών και *άλλου είδους σχέσεις γονιού-παιδιού*, που «κατά τη γνώμη τους» φαίνονται «πιο ικανοποιητικές και πιο εποικοδομητικές».

Σημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές

1. Roland-Ramzi, Geadah: *La mère isolée et l' enfant*, ed. UNIOUSS, Paris, 1986.

2. Frischer D., *Les mères célibataires volontaires*, ed. Stock, Paris, 1979.

3. Lefaucheur N., «Famille et contrôle social: La maternité célibataire entre les institutions spécialisées et les institutions familiales», *Projet de recherche*, C.N.R.S., Paris, 1978.

4. «Χορηγείται στις άγαμες μητέρες ένα οικογενειακό βιβλιάριο ειδικού σχήματος που κάνει την κατάσταση τους αμέσως εμφανή. Η βοήθεια που τους εγκρίνεται φέρει την υποτιμητική ονομασία «επίδομα ορφανού». Οι διοικητικοί υπάλληλοι δε χάνουν ποτέ την ευκαιρία να τις αποκαλέσουν «Δεσποινίς» και το παιδί, από την έναρξη της φοίτησής του στο σχολείο πρέπει να απαντήσει σ' ένα καθιερωμένο ερωτηματολόγιο που αποκαλύπτει την ιδιαιτερότητά του «ως παιδιού χωρίς πατέρα», που από την αρχή το παραδίδει στην κακεντρέχεια του περιβάλλοντος» (Frischer, cit. op.).

5. «... Κάποιες νίκες που αποσπάστηκαν με πολλές δυσκολίες, μέσα σ' ένα κλίμα πολιτικής δυσωδίας και που παρέμειναν υπό συνεχή αμφισβήτηση ήταν ο απολογισμός δέκα και περισσότερων χρόνων αγώνα. Αν οι Αμερικανίδες απέκτησαν το δικαίωμα στην άμβλωση το 1971, η δωρεάν

επέμβαση αποκλείεται και η τροπολογία HYDE απαγορεύει την κάλυψη των εξόδων για τις γυναίκες με ιατρική ασφάλιση. Από την άλλη, εδώ και μερικά χρόνια, το συντηρητικό λόμπυ επιχειρεί να περάσει στη Γερουσία μια τροπολογία του Συντάγματος που θα διακηρύσσει το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου, απαγορεύοντας έτσι αυτόματα την άμβλωση από τη στιγμή της σύλληψης.

Σήμερα ακόμη, ελάχιστες γυναίκες έχουν πραγματικές πολιτικές και οικονομικές ευθύνες. Πολλές είναι δασκάλες, νοσοκόμες, ιδιαίτερες, γραμματέες. Ελάχιστες είναι καθηγήτριες, γιατροί, μηχανικοί, ανώτερα στελέχη επιχειρήσεων. Για τα ίδια προσόντα, ο μισθός τους παραμένει κατώτερος από το μισθό των ανδρών. Οι δυνατότητες προαγωγής τους είναι συχνά περιορισμένες. Λίγα ή καθόλου σχολεία, παιδικοί σταθμοί, σχολικά εστιατόρια, νοσοκομεία χτίζονται. Η έρευνα γύρω από ακίνδυνες αντισυλληπτικές μεθόδους ή για την ανδρική αντισύλληψη είναι μηδαμινή. Συνεχίζεται η εφαρμογή της υποχρεωτικής στείρωσης και τα πειράματα της αντισύλληψης «σοκ» πάνω σε γυναίκες των καταπιεσμένων κοινωνικών τάξεων. Εκατομμύρια νοικοκυρές ζουν σε συνθήκες οικιακής σκλαβιάς, καρφωμένες μπροστά στις τηλεοράσεις που σερβίρουν το μεγάλο αμερικανικό όνειρο σε σήριαλ που προβάλλονται κάθε απόγευμα, την ώρα του καφέ. Όλο και περισσότερο δέσμιες της φροντίδας του νοικοκυριού και των παιδιών, δραπετεύουν από τη σκληρή πραγματικότητα της ζωής τους μέσα στο σπίτι καταφεύγοντας σε χολλυγουντιανούς μύθους. Όσο για την τροπολογία περί ίσων δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών, που υιοθετήθηκαν από τη Γερουσία το 1972, δεν έχει επικυρωθεί ακόμη, ενώ ήδη από το 1973, τριάντα Πολιτείες από τις τριανταοκτώ που απαιτεί ο αμερικανικός νόμος την είχαν επικυρώσει. Πράγμα που δείχνει καθαρά πως ο ρυθμός της κοινωνικής μεταρρύθμισης επιβραδύνεται. Αυτή η εικοστή έβδομη τροπολογία που θα διεύρυνε τους ορίζοντες της γυναίκας αντιπροσωπεύει για πολλούς Αμερικανούς και Αμερικανίδες όλους τους κινδύνους που απειλούν την οικογένεια, την πατρική εξουσία, τη σεξουαλική και κοινωνική συμπεριφορά...». Caron J., *Des mères célibataires*, ed. P. Horay, Paris, 1982.

6. Ζαβιτσάνος Κ., Ρούκας Κ., Καδός Κ., Μαύρου Ι., Δανέζης Δ., Τριχόπουλος (άνωνυμο ερωτηματολόγιο σε σπουδαστές και σπουδάστριες της Αθήνας) *Ιπποκράτους* 8:3, 1980.

7. Rouquès D., *Des enfants en famille d'accueil*, Fleurus, Paris, 1987.

8. Για περαιτέρω ενημέρωση βλ. το άρθρο των Α.-Β. Ρήγα και Η. Δασκαλάκη, Λάμπρου Γ. Παπαπέτρου, «Άγαμη μητέρα: προβλήματα, συγκρούσεις, προοπτικές – μια πρώτη προσέγγιση» στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, του ΕΚΚΕ (υπό έκδοση).

9. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με την αναζήτηση των άγαμων μητέρων και τη μεθοδολογία της έρευνας, τη μελέτη περιπτώσεων, βλ. Α.-Β. Ρήγα και συν., όπ.π., υποσ. αρ. 8, καθώς και το άρθρο των Α. Ρήγα και Ι. Κάκαρη, Ε. Νησιτάκη, Μ. Χατζάρα, «Μητρότητα εκτός γάμου: η ψυχοκοινωνική της ταυτότητα, αποτελέσματα μιας έρευνας», στο *Οικογένεια και κοινωνική ένταξη εφήβων εκτός γάμου*, των Ι.Σ. Μαρκαντώνη-Α.Β. Ρήγα και σύν., Εκδ. Μαυρομάτη (υπό έκδοση). Η έρευνα αφορά τις περιπτώσεις άγαμων μητέρων και των παιδιών τους μέσα από τα αρχεία

του ΠΙΚΠΑ, όπως μελετήθηκαν από την ερευνητική ομάδα του ΠΙΚΠΑ με Συντονιστή και Επιστ. Υπεύθυνο τους Ι.Σ. Μαρκαντώνη και Α.Β. Ρήγα αντίστοιχα.

10. Ο Beriaux υποστηρίζει ότι για να μπορέσει η ιστορία ζωής να δώσει καλύτερα αποτελέσματα πρέπει να έχει «εσωτερικευθεί» η αυτοβιογραφική στάση των αφηγητών. «Τίποτα δεν αξίζει όσο η πράξη του γραψίματος, η στοχαστική συνείδηση και η μνήμη». Για τη χρησιμοποίηση των προσωπικών ντοκουμέντων βλ. σελ. 77 το Allport, Gordon W., *The Use of Personal Documents και Psychological research*, Social Science Research Council, New York, 1942.

11. Park R., «Human Communities» στο Everett C. Hughes et al., *The City and Human Ecology*, ed. Glencoe Ill: Free Press, pp. 110-116, New York, 1952.

12. Markus G., «Contemporary Problems of Ethnography in the Modern World System», στο J. Clifford and G. Markus eds., *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press, p. 165-93, 1986.

13. Denzin N., *Interpretive Interactionism: Strategies of Qualitative Research*. Newburg Pard, Calif.: Sage, 1988.

14. «... Η φροντίδα για την «ανάλυση δεδομένων», συχνά διατυπωμένη στις ερωτήσεις που αποσκοπούν στην αξιοπιστία, την εγκυρότητα, την αντιπροσωπευτικότητα και τη δυνατότητα γενίκευσης... της ανθρώπινης εμπειρίας... Αυτή η μέθοδος σκοπεύει να αποκαλύψει ότι το υποκείμενο ζει το χρόνο και τη σημασία του στο παρόν», Denzin, 1988, όπ.π.

15. Βλ. φεμινιστική θεωρία και στρατηγική έρευνας στο Farganis S., «Social theory and Feminist Theory: The Need for Dialogue» στο *Sociological Inquiry*, 56: 50-68, 1986.

16. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρησιμοποίηση της ποιοτικής ερευνητικής μεθόδου από τη φεμινιστική προσέγγιση προτείνεται η μελέτη του περιοδικού Nebraska Feminist Collective (1983), σχετική με τα έργα του E. Goffman για τις προκαταλήψεις σε σχέση με το φύλο, σελ. 535-543.

17. Αντίθετα σημειώνεται ότι οι άγαμες μητέρες, των οποίων τα παιδιά φιλοξενούνται σε ανάδοχες οικογένειες, είχαν αυξημένα ιατρικά, ψυχολογικά και ψυχιατρικά προβλήματα σε σύγκριση με τις μητέρες της έρευνας (ψυχική νόσο, διαταραχές συμπεριφοράς, νοητική καθυστέρηση, σοβαρές οργανικές παθήσεις). Από αυτές ένα ποσοστό 25% είχε άμεση ανάγκη ψυχολογικών και ψυχιατρικών φροντίδων. Αναφερθήκαμε και στις άγαμες μητέρες του ΠΙΚΠΑ μη θέλοντας με τρόπο συνειδητό να αποκλείσουμε γυναίκες που, αν και έξω από έναν κάποιο πολιτιστικό κύκλο, θα είχαν ωστόσο μπορέσει να αποφασίσουν να κάνουν ένα παιδί στο όνομα κινήτρων κοντινών με εκείνα που προβάλλονται από άγαμες μητέρες μεσαίων ή ευκατάστατων τάξεων.

Αναφορικά με το «εκούσιο» των άγαμων μητέρων για την εγκατάλειψη του παιδιού από τη μητέρα, οι γνώμες των κοινωνικών υπευθύνων της Πρόνοιας αποκλίνουν σημαντικά.

Πράγματι, αν παλιά υπήρχε πολύ ανεπτυγμένη η αντίληψη των λειτουργιών της κοινωνικής πρόνοιας να διευκολύνουν τις εγκαταλείψεις παιδιών,

αντίθετα σήμερα πρέπει όλα να βαίνουν για να εξαναγκάσουν τις μητέρες, όποια και αν είναι η οικονομική τους κατάσταση, η ψυχολογική τους στήριξη, η αποστροφή τους απέναντι στο παιδί, να ασχοληθούν με αυτό οπωσδήποτε και να το κρατήσουν (εκτός από ιδιαίζουσες περιπτώσεις).

Η κοινωνική πίεση (των ιατρών, των ψυχολόγων, των κοινωνικών λειτουργών, των νοσοκόμων) επιδιώκει με κάθε μέσο ν' αντιτεθεί στην εγκατάλειψη, αντιμετωπίζοντας από τις ανίκανες μητέρες εκείνες που, νιώθοντας ανήμπορες να αναθρέψουν ένα παιδί μόνες, προτιμούν να το δώσουν για υιοθεσία (ΠΙΚΠΑ, Κέντρο Βρεφών). Και η τύχη των παιδιών που δεν έχουν εγκαταλειφθεί επίσημα, αλλά ωστόσο έχουν αφεθεί προσωρινά στην ευθύνη της Κοινωνικής Πρόνοιας και που ζουν με τη μητέρα τους ή σε κάποια τροφό (συγγενική ή μη) μόνο για σύντομες και μη τακτικές περιόδους ή για πάντα δείχνει καλά ότι είναι ανώφελο να επιβάλλεται στις μητέρες μια ευθύνη που είναι αντίθετη με τις προσωπικές τους φιλοδοξίες και δυνατότητες ή διαφορετικά είναι ενάντια στην ευτυχία και στην ισορροπία του παιδιού.

Εξάλλου, στο βαθμό που δεν είναι «αυτές οι παραδοσιακές άγαμες μητέρες» που απειλούν το θεσμό του γάμου, μου φάνηκε περιττό να χρησιμοποιήσω μαρτυρίες που εγγράφονται σ' ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο. Γιατί αυτές οι γυναίκες, σ' όλες τις μελέτες που τους έχουν αφιερωθεί, φαίνονται στην πραγματικότητα οι πιο ένθερμοι οπαδοί ενός θεσμού του οποίου τις έχει ήδη κάνει η κοινωνία να αισθανθούν σκληρά την απουσία.

18. Βλ. τις μελέτες των Vincent (1961) και Trekker (1970), οι οποίες αποκαλύπτουν τη μη ενδεικτική διαφορά όσον αφορά τη σχέση μεταξύ της οικογενειακής δομής (πυρηνική οικογένεια, μονογονεϊκή) απ' όπου προέρχεται η άγαμη μητέρα με τη συχνότητα που παρουσιάζεται αυτό το κοινωνικό φαινόμενο της άγαμης μητέρας στο άρθρο των Α.-Β. Ρήγα και συν. όπ.π.

19. Frost J., «Analyses socio-demographiques» στο *La mère isolée et son enfant*, ed. UNIOPOSS, Paris, 1985, σελ. 41-50.

20. Βλ. Σ. Παπαστάμου, «Διομαδικές σχέσεις», Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1990, και Α. Ρήγα, *Οικογένεια και κοινωνική ένταξη εφήβων εκτός γάμου*, Εκδ. Μαυρομάτη (υπό έκδοση).

21. Για τη σύγχρονη άνθηση της κοινωνιολογίας της οικογένειας, ιδιαίτερα της ελληνικής οικογένειας, βλ. Μουσούρου Α.Μ., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1989, καθώς και Συμεωνίδου Χ.: «Γεγονότα του κύκλου ζωής και γυναικεία απασχόληση» στα *Σύγχρονα Θέματα* (Περίδος Β', χρόνος 12ος), τ. 40, σελ. 61-70, Αθήνα 1989 και Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

22. Βλ. Ρήγα Α., «Ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και κοινωνική συμπεριφορά εφήβων» στο *Δελτίο Α' Παιδ/κής Κλιν. του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμος 36, τ. 4, 1989, σελ. 232-246.

23. Βλ. Caron J., σελ. όπ.π.

24. Πρεσβέλου Κ. και Τεπέρογλου Α., «Κοινωνική ανάλυση του φαινομένου της εκτρώσεως» στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 28, σελ. 275-285, Αθήνα, 1976, Battagliola F., *La fin du mariage?*, Syros-Alternatives, Paris, 1988.

25. «... Ονομάζονται «φυσικά παιδιά» (enfants naturels) τα παιδιά που δεν γεννήθηκαν από ένα ζευγάρι συνδεδεμένο με γάμο, επειδή μέσα στις συνθήκες της γέννησης και της αγωγής τους κυριαρχεί η δύναμη της φύσης πάνω στη δύναμη του πολιτισμού, εξαιτίας της απουσίας του πατέρα. Αντίθετα, η γαμήλια τελετή και οι αντιπρόσωποι της συλλογικής ζωής που συμμετέχουν σ' αυτή επιβεβαιώνουν ότι η γέννηση που πρόκειται να ακολουθήσει δε θα είναι προϊόν αιμομιξίας, δηλαδή δε θα πραγματοποιηθεί η οιδιπόδεια επιθυμία που παραμένει στο ασυνείδητο των ατόμων, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη (B. Marbeau-Cleirens), *La mère célibataire et l'inconscient*, ed. Jean Pierre Delarge, Paris, 1980, αναφέρεται από την Α.Β. Ρήγα και Θ. Μπεχράκη: «Η Ιστορία της Μαρίας Τ.», εκδ. Μαυρομάτη, Αθήνα, 1991 (υπό έκδοση).

26. Caron J., όπ.π.

27. Caron J., όπ.π., καθώς και Marbeau-Cleirens B., σελ. όπ.π.

